Gerő András

Kommentárok és megfontolások egy diskurzushoz

VISSZHANG - LVI. évfolyam, 37. szám, 2012. szeptember 14.

2012. június 30-án a *galamus.hu*-n jelent meg Gerő András *Akadémikus antiszemitizmus* című írása, amelynek fő állítása szerint Romsics Ignác munkáiban a magyar történetírás antiszemita hagyományai lelhetők fel. Az írás vitát váltott ki, a *galamus.hu*-n *A Gerő András által kezdeményezett Romsics-vita írásai* dossziécímet kapta. A vita lassan két hónapja az *Élet és Irodalom*ban is folyik. (Emlékeztetőül a korábbi írások a megjelenés sorrendjében: Karsai László: *Megjegyzések a Gerő-vitához;* Bojtár Endre: *Antiszemita vagy-e?;* Romsics Ignác: *Antiszemita vagyok-e?;* Ablonczy Balázs: *Teleki Pál antiszemitizmusáról;* Lévai Júlia: *Lépések egy oldalösvényről;* Babarczy Eszter: *Zsidók pedig vannak;* Gyáni Gábor: *Trianon versus holokauszt;* Ungváry Krisztián: *Horthy megítéléséről;* György Péter: *Trianon és holokauszt – a múlt jövője;* Tatár György: *Funkcionális antiszemitizmus;* Laczó Ferenc: *Összefonódó történetek;* Karsai László: *Antiszemiták, holokauszt, történelemhamisítók*; Kovács M. Mária: *Horthy megítéléséről*. A jövő héten Bojtár B. Endre és Szále László írását közöljük.)

2012. június végén elindult egy diskurzus, amely még most is tart. A kiváltó ok az én írásom volt, amely felvetette, hogy a XX. századi magyar történelem akadémikus kutatójának esetében antiszemita értelmezési keretek működnek.

Itt most nem kívánom a diskurzus menetét, tartalmi sajátosságait jellemezni és értékelni. De úgy gondolom, hogy van értelme elgondolkodni arról, intellektuálisan mi van, mi lehet a diskurzus mögött; melyek azok az általánosabb értelmezési tartományok, amelyek a vita hátterében meghúzódhatnak.

Kommentárokat, illetve megfontolásokat és nem kiforrott, részletesen kifejtett álláspontot fogalmazok meg. Egyszerűen azt szeretném rögzíteni, hogy milyen gondolati irányokat érzek fontosnak, de ebből nem következik az, hogy ezeket az intellektuális tartalmakat ezer módon körülbástyázva fejteném ki. Fogalmazhatnék úgy is: tézisekről, kiindulási alapokról van szó, amelyeket szerintem érdemes megvitatni.

A múlttal való szembenézés

Meggyőződésem szerint a kifejezés pontatlan és közhelyes is. A múlttal mint múlttal nem lehet szembenézni, mert a múltnak nincs egyidejűsége a jelennel. A múltba csak visszanézni lehet. Épp ezért úgy vélem, a „múlttal való szembenézés” kifejezésnek nincs értelme. Következőleg nincs miért a múlttal szembenézni.

Szembenézni mindig csak a jelennel lehet. Helyesen tehát azt mondhatjuk, hogy mindig a jelennel kell szembenézni. Ez az, amit viszont sokan kerülnek, s talán ezért beszélnek állandóan a múltról.

A jelennel való szembenézés annyit tesz, hogy a jelen szavait, mondatait, szövegeit kell kritikával illetni vagy éppen elfogadni.

Amikor a jelen szavai a múltra vonatkoznak, akkor sem a múlttal nézünk szembe, hanem azzal, hogy a jelenünk hogyan látja a múltat.

A bűn problematikája

Az európai kultúra kulcskategóriája a bűn fogalma. A vallásiból szekulárissá váló európai felfogásban is az emberi viselkedéseket és gondolkodást reguláló tényezők – a köznapi erkölcstől a jogig – átfogják az életünket.

A mi szekuláris – a vallásinak nem ellentmondó – európai kultúránkban a legnagyobb bűn az, ha egy ember egy másik megszületett ember életét elveszi.

A legnagyobb bűnnek is vannak fokozatai.

Ha valaki több ember életét veszi el, az még nagyobb bűn.

Ha valaki vagy valakik ezt szándékosan teszik – amit közönségesen csak gyilkosságnak hívunk –, ez ugyancsak fokozza a bűnt.

Ha valaki vagy valakik ezt iparszerűen cselekszik, akkor az a szándékosságon belül is újabb súlyosbító tényező.

Ha valaki vagy valakik ezt egy származási csoportra vonatkozóan teszik, akkor a szándékos cselekvés mögött gyilkosságra irányuló ideológia, eszmei keret rejtőzik.

Mindezekből az következik, hogy a népirtás ebben a kultúrában a legnagyobb bűnnek számít – függetlenül attól, hogy ez a cselekmény mikor és hogyan épült be a jogi szabályozás rendszerébe.

A holokauszt népirtás volt. A holokauszt kultúránk legnagyobb bűne. (Az egyetlen Nobel-díjas magyar író ezt úgy fogalmazta meg, hogy a holokauszt az európai ember legnagyobb traumája a kereszt óta.)

Minden bűnnek – így a népirtásnak is – van története.

Ahogy Hegel mondta: a dolog lényege a dolog története.

Éppen ezért nincs okunk arra, hogy a népirtáshoz vezető történetet – a bűntörténetet – kizárjuk a bűn fogalmából; mintegy leválasszuk a bűnről magáról.

A holokauszt rémtette a nácik bűne, de az ő bűnük az egész európai kultúra problémájává vált.

A holokausztért a korabeli magyar államot nem terheli közvetlen felelősség. (Itt fontos a jelző: közvetlen.) A közvetett kulturális és így erkölcsi felelősségben azonban osztoznia kell, hiszen államként annak tudatában vitte el a vasúti peronig állampolgárai megjelölt részét, hogy egy másik állam meggyilkolja őket. A társadalomnak azt üzente: annak a politikai közösségnek, amit nemzetnek hívnak, nincs szüksége a faji alapon zsidónak minősítettekre. Az állam vezetése tudta, hogy ezeket az embereket meggyilkolják, a társadalommal viszont csak annyit közölt: ezektől meg lehet és meg kell válni.

A korabeli magyar államot három vonatkozásban is felelősség terheli:

1. állampolgárai egy részét faji alapon, hosszú időn át dehumanizálta, azaz folyamatosan kétségbe vonta emberi mivoltukat 2. jogfosztottá tette, és végül 3. másokkal legyilkoltatta őket.

A korabeli magyar állam a bűn aktív részese volt.

A bűnben való aktív részvétel azonban nem volt meglepő és váratlan fejlemény.

A két háború közti Magyar Királyság 1920-tól – rövid, négyéves megszakítással – zsidóellenes politikát folytatott, ahol is az antiszemitizmus hol az állami törvénykezés, hol az államigazgatás, hol mindkettő szintjén megjelent.

A Horthy-érában a politikai antiszemitizmus a rendszer immanens része volt. Nélküle a korszak nem leírható, értelmezhető. Aki így írja le, vagy ezt nem veszi tudomásul, az vagy téved, vagy szándékosan téved.

Ez a fajta antiszemita politika képes volt zökkenőmentesen csatlakozni a zsidóság kiirtásának nem magyar

kezdeményezésből előálló szándékához.

A két háború közötti magyar állami antiszemitizmus jelenti a holokauszt bűnében való magyar felelősséget.

A magyar szó használata itt nem a magyar társadalmat érinti, hiszen az sokszínű volt; nem egy társadalmi csoport felelősségét érinti, hiszen ott is eltérő emberi reakciók voltak; nem a nemzet egészét érinti, hiszen a nemzet nincs társadalom nélkül, s mint említettem, a társadalom, azaz a nemzet reakciói sokarcúak voltak.

A „magyar" itt a magyar államot jelenti. Azt a magyar államot, amely államként több tekintetben saját állampolgárai egy jelentős részének árulója lett.

A magyar állam 1944. március 19-ig független és önálló volt, október 15-ig pedig részleges döntési önállósággal bírt. (Ez utóbbinak bizonyítéka, hogy a bűntörténet menetét egy ponton képes volt leállítani.) Bűne a sajátja, mert nem fogható másra.

Ha a holokauszt bűne az egész európai kultúra problémája, akkor ebből az igazán ránk eső rész a magyar állam két háború közti, változó erejű és jellegű, ámde karakteres politikai antiszemitizmusának a kérdése.

Ha ez az állami antiszemitizmus zökkenőmentesen kapcsolódni tudott a holokaustoz, akkor a történet egészében ez a mi konkrét bűnünk.

Úgy vélem, hogy a bűntörténet nincs igazán tudatosítva. (Ezért lehet – adott esetben – 1939-ig közepesnél jobb osztályzatot adni a korszak egészének, amelyből így kizártuk a jellegadó állami antiszemitizmust.)

Ha a bűntörténet nincs tudatosítva, akkor – és csak akkor – lehet arról beszélni, hogy a faji alapon zsidónak tekintettek pusztán „sérelmet szenvedtek".

Ha a bűntörténet nincs tudatosítva, akkor a bűn is relativizálódik, adott esetben bagatellizálódik. Ha a bűn relativizálódik és bagatellizálódik, akkor tág tere nyílik a felelősség áthárításának, az önsajnálatnak, a téves helyzetérzékelésnek, a félrevivő szóhasználatnak, a bűn „kifelejtésének" a magyar sorsfordulók köréből.

A holokaustoz zökkenőmentesen kapcsolódó magyar állami antiszemitizmustörténet önmagában is minősít. Minden kor értékelésében alapvető az elkövetett bűn. Ahogy egy embert, úgy egy korszakot, egy rendszert is minősít a bűn, különösen akkor, ha ez a bűn a legsúlyosabb. A bűn megjelenése ugyan politikai, de a bűn egész kultúránk tekintetében vet fel kérdéseket.

A történettudomány pedig – amelyik ugyanennek az európai kultúrának a része – nem tehet úgy, mintha a kultúrán kívül állna. Beszédpozíciója ugyan nem erkölcsi, de a bűn teljes értékű tudata nélkül csak úgynevezett tényeket rögzítő és nem a bűnt felmutató narratívát, elbeszélésmódot képes létrehozni. Ha pedig – adott esetben – a bűntörténetet hangsúlyosan nem mondjuk el, akkor messzemenően vétünk a kritikailag kezelt történeti hűség követelménye ellen; akaratlanul is hazudunk.

Arra, hogy a bűn nem kellően tudatosított, a mai szóhasználatból és interpretációs keretekből lehet következtetni. Ezzel és nem közvetlenül a múlttal kell szembenézni ahhoz, hogy képesek legyünk újragondolni és újrafogalmazni azt, ami velünk történt. Ami nem a múlt, hanem a jelen miatt szükséges.

Ha tisztán és világosan látjuk a bűnt és a bűn elkövetésében a magunk részét – a bűntörténetet –, akkor nem lesz szükségünk öncsalásra, az antiszemitizmus letagadására. Lehetővé válik az, hogy jelenbeli gondolkodásunkban megszabaduljunk attól, ami egykoron a bűntörténet intellektuális részét képezte.

Jobb emberek lehetünk – ami nem alávaló cél.

A nyelv problémája

Nyelvünk arra való, hogy szándékainkat, gondolatainkat közöljük vele. Vannak, akik ezt egészen magas szinten képesek gyakorolni, őket költőnek nevezzük vagy szépírónak tartjuk. Nekik szakmájuk a nyelv, mondandójuknak sok esetben nem a tartalom, hanem a nyelvi megformálás adja a lényegét.

A társadalomtudományok – benne a történettudomány – esetében sokan úgy gondolják, hogy a lényeg nem a nyelv, hanem a tartalom, amit az adott nyelven közölni akarnak, ezért aztán a történészek forrásokról beszélnek, a szociológusok táblázatokat készítenek, a közgazdászok statisztikákkal operálnak.

Megítélésem szerint még a leginkább anyagorientált társadalomtudomány esetében is a mondandó legalább felét a nyelv adja. Nemcsak az számít, mit mondunk, hanem az is, hogy milyen fogalmi keretben, milyen szavakkal fogalmazunk.

Különösen igaz ez akkor, ha a tudomány emberi érzékenységeket érintő kérdésekről beszél.

Végül is minden közlendő arra szolgál, hogy más emberekhez eljusson, esetleg más embereket meggyőzzön vagy vitára késztessen.

A történettudomány nyelve sem kivétel.

Ha elfogadjuk a bűn tézisét, akkor nyilvánvalóan a nyelvet is ennek megfelelően kell használni.

Mit jelent ez?

Nem vehetünk át egy adott kor antiszemita értelmezési struktúrájához kötődő nyelvi fordulatot kritikátlanul. Pontosabban szólva megtehetjük, de akkor mindig meg kell mondanunk, hogy az adott kifejezést milyen értelemben használjuk.

A „zsidó, zsidóság” fogalom használható és használandó, de nem parttalanul, mert akkor belecsúszunk abba a nyelvi csapdába, amelyet az antiszemita közlésmód állított fel. Az antiszemita közlésmód ugyanis fogalmilag tisztázatlanul mindent, ami nem tetszett neki, zsidónak tartott, és a zsidóságnak tulajdonított.

Az antiszemita közlésmód ráadásul általában egy tagolatlan zsidóságot állít szembe – vagy párba – a több szempontból is tagolt magyar társadalommal.

Meg kell mondani, hogy egy adott szövegrészben miként írunk, beszélünk zsidókról, zsidóságról. Származási csoportként, vallásként, identitásként, szimbolikus-spirituális tartalommal, vagy milyen más értelemben?

Nincs tabuszó; a szó használata, kontextualizálása tesz különbséget jó és rossz között.

Az antiszemita értelmezés gyanúja nélkül nem használhatunk olyan nyelvi fordulatot, amely egyértelműen kötődik egy antiszemita intellektuális hagyományhoz. (Így például Rákosi [Rosenfeld], Kun [Kohn], Marczali [Morgenstern], Lukács [Löwinger].)

Ha az eredeti nevet jelezni akarjuk, erre van más, az antiszemita intellektuális hagyomány használatának gyanúját kizáró megoldás is.

A történésznek adott esetben az is feladata, hogy reprodukálja egy kor megfogalmazásait, nyelvezetét. Igaz ez az antiszemitizmus nyelvére is.

Ha fel akarjuk idézni a politikai antiszemitizmus nyelvét – a bűn nyelvét –, ezt minden további nélkül megtehetjük, de csak távolságtartással.

A távolságtartás jelzésére két mód is van.

Értelmező szót iktatunk be. Nem azt mondjuk, hogy a ’45 utáni történettudományi változásokat az előző kor polgári történészei a „zsidó” jelzővel illették, hanem azt mondjuk, hogy a ’45 utáni történettudományi változásokat az előző kor polgári történészei – egyfajta antiszemita szocializációs fogalmi rendszerben – a „zsidó” jelzővel illették.

A másik lehetőség az idézőjel következetes használata.

Az idézőjel megtakarítja nekünk az értelmezést, viszont egyértelműen jelzi, hogy a szerző nem azonosul az idézett terminológiával. (Zsidókérdés vagy „zsidókérdés”.)

Persze a nyelvhasználat tekintetében a legalapvetőbb probléma, hogy mit mikor nevezünk antiszemitizmusnak. Maradva a magyar XX. századnál: ez sok esetben nem kérdés, hiszen a második háború végéig aki antiszemitául beszélt, az rendszerint fel is vállalta azt, hogy ő antiszemitául beszél.

A második háború után a nyilvános beszédmód sok esetben nem változott, viszont artikulált identitásvállalás már nem járt együtt vele, aminek vélhetően az volt az oka, hogy akik antiszemitául beszéltek, azok érezték: a bűn nyelvét beszélik. De ahhoz, hogy ne kelljen tudatosítani vagy vállalni a bűnt, el kellett választani egymástól az identitást és a beszédet. Létrejött az antiszemita identitás nélküli antiszemita nyelv.

Ennek a nyelvnek is megvan a maga története, hiszen túlélte a kommunizmus évtizedeit, és a rendszerváltás után új erőre kapott. Durvult, egyértelműen antiszemita lett, de a beszélő az antiszemita identitást továbbra sem vállalta.

Mindemellett tovább élt az az antiszemita értelmezési keret, amelynek különösebb konfliktusa nem volt a kommunizmussal, hiszen nagyon is összefért a kommunista ideológiai keretekkel. (A szocialista rendszer Izrael-ellenessége az antiszemita értelmezési struktúrák továbbélésének melegágyául szolgált.)

A szabadság több mint két évtizede tartó világában többféle antiszemita dialektus él együtt, s mindegyik beszélő azt gondolja magáról, hogy ő nem beszél antiszemitául, és nincs köze a másik dialektushoz.

Ahhoz, hogy a megítélésünk e téren tiszta és egyértelmű legyen, vissza kell kanyarodni a bűn-tézishez. Ha a nyelvi vakolatoktól megszabadulunk, s eljutunk a nyers tégláig – adott esetben a bűn egyértelmű tudatáig, illetve tudatosításáig –, akkor tudunk új nyelvi vakolatot létrehozni, s akkor leszünk képesek erős távolságot tartani az életképesen túlélő antiszemita nyelvi hagyománnyal szemben. (Ez szellemileg nem szegényít el, nem uniformizál, mert egy nem-antiszemita nyelvnek is több dialektusa van, lehet.)

Arra a kérdésre, hogy „mi az antiszemita, mi nem az” – megítélésem szerint –, itt rejtőzhet a válasz.

A származás problémája

Egy állami antiszemitizmustól áthatott korban a zsidó származás önmagában magyarázó erejű volt. Eszerint aki zsidónak született, az élete végéig zsidó marad, a zsidó pedig mindazt testesíti meg, amit az adott kifejezést használó negatívnak tart. A „zsidó” megtestesítheti a kommunizmust, a kapitalizmust, a szexualitást, a kapzsiságot, a nemzetietlenséget –a negatívnak tartott minősítések sorát korlátlanul lehet szaporítani, hiszen ez a zsidófogalom egyszerre parttalan és totális.

Egy állami antiszemitizmustól áthatott korban a bűn mindennapos gyakorlat és ismétlés alapján válhatott bűnné. Ezért kellett előbb parttalanná és totálissá tenni a negatív tulajdonságot, illetve tulajdonságok halmazát megtestesítő „zsidót”, „zsidóságot”. Ezért kellett az ember formában megjelenő zsidót dehumanizálni (féreg, kártevő stb.), ezért kellett államilag egyre több ponton korlátozni, és így lehetett fájdalom nélkül megválni tőle.

A zsidó származás felemlegetése az antiszemita intellektuális hagyomány lehetséges továbbélésének nyelvi és fogalmi keretét jelenti. Tudományos megközelítésben azonban indokolt lehet a zsidó származás kiemelése – de csak akkor, ha ez az adott jelenség esetében ténylegesen meghatározó erejű volt. Ha ezt nem bizonyítjuk, akkor a kiemelés semmi más, mint egy antiszemita narratíva bújtatott jelenléte.

Nyilvánvaló, hogy amennyiben életrajzot írunk, akkor el kell mondanunk azt, hogy az illető milyen családból származik, és természetesen érdemes szóba hozni a vallási-származási hátteret is, egyszerűen

azért, mert ez hozzátartozik az illető biográfiájához. De mi a helyzet akkor, ha az adott személy vagy személyek a származási háttértől független pozicionáltságban, illetve nem származásuktól függő helyzetben vannak?

Nézzünk egy példát!

1990 óta napjainkig öt köztársasági elnöke volt Magyarországnak. Az ötből háromnak – a név értelmezése alapján – német a származási háttere. Azt mondhatjuk tehát, hogy az eddigi köztársasági elnökök 60 százaléka bizonnyal nem magyar eredetű.

Mit mondtunk ezzel?

Ha így fogalmazunk, azt sugalljuk, hogy a magyar köztársasági elnökök 60 százalékának a magyarságához kétség férhet; lehet, hogy a magyar érdekeken túl más érdekeket is képviselnek; lehet, hogy a származási hátterük olyan erős, hogy elnöki tevékenységükön is nyomot hagy. Továbbá – a származási magyarázat szellemében – azt kellene állítanunk: a német eredetűek ebben a pozícióban igencsak jelentősen felülreprezentáltak.

Indokolt volna ezt állítani? Nyilvánvalóan nem.

Akkor miért mondjuk? Az említett tényszerű összefüggésnek mi a relevanciája annak megítélésében, hogy ők milyen köztársasági elnökök?

Most ezt a példát fordítsuk át egy tudományosnak szánt tételre!

Ha azt mondjuk, hogy a történettudományon belül a polgári történetírás – egyértelműen negatívnak minősített – szétzúzásában szerepet játszottak a korábban sérelmeket szenvedett fiatal zsidó történészek, akkor ezzel valójában mit állítunk?

Ha így fogalmazunk, azt sugalljuk, hogy a „sérelmeket szenvedett fiatal zsidó történészek” a folyamatban zsidóként és nem sztálinistaként vettek részt. Mindegy, hogy éppen sztálinisták voltak-e, a kártevő szerep a zsidóságukhoz kötődik, a származás tehát magyarázó elv.

Be tudjuk ezt bizonyítani? Nem.

Akkor miért mondjuk? Az említett tényszerű összefüggésnek mi a relevanciája arra, hogy a sztálinista rendszerváltás strukturálisan miként működött?

A származáselvű, származási csoportra súlyozó magyarázat ebben az esetben egyértelműen antiszemita olvasatú, hiszen a sztálinizmusra nem a zsidó származás a magyarázat, mint ahogy a magyar köztársasági elnöki pozíció betöltésére sem magyarázat a német származás.

Természetesen nem állítom azt, hogy strukturális folyamatoknál, pozíciók betöltésénél ne számíthatna az emberi életút, a családi szocializációs háttér ereje vagy az előző politikai rendszer által teremtett üldözöttségből adódó egyik fajta válaszreakció. Pontosabban szólva és konkrétan nézve – merthogy okadatolva csak így lehet megítélni – vagy számít, vagy nem számít. Ha életrajzokat írunk, akkor ezt mindenképpen – lehetséges vizsgálati szempontként – számításba kell venni. De ha számít, ha nem, elhanyagolható ahhoz képest, amit a folyamat vagy a pozicionáltság strukturális ereje jelent.

Ez analógiásan kicsit olyan, mint a deportálásoknál az emberséges csendőr alakja. Ha emberséges volt a csendőr, ha nem, ugyanazt csinálta, mert ugyanarra kapott parancsot. Egy folyamat tudományos megközelítésénél pedig az számít, hogy a szereplő milyen strukturális pozíciót töltött be a processzusban. Az összes többi vagy memoár, vagy szociográfia, vagy a szépirodalom tárgya.

„Magyar történelmek” és az intellektuális dramaturgia

Az említett megfontolások, illetve tézisek azt a gondolkodási impulzust jelzik, amelyeket a diskurzus menetében a magyar szellemi élettől kaptam, és amiért köszönettel tartozom. A szellemi élet ugyanis nem arról szól, hogy embereket személyükben támadunk vagy védünk, hanem arról, hogy nézeteket, véleményeket kritizálunk, eszmét cserélünk, tanulunk, és amire jutottunk, közöljük a nyilvánossággal.

Mindezt nem feltétlenül zárt termekben, hanem a lehető legtágabb eszmesúrlódást jelentő körben tesszük. Ezekben a kérdésekben ugyanis nemcsak egy szakma szakszerűsége, hanem éppen hogy az értelmező gondolkodás és a közgondolkodás minősége a tét.

Az értelmező gondolkozás is akkor jó, ha nem céhes, hanem demokratikus, hiszen pont ettől válhat közgondolkodássá.

Ehhez persze elébb azt kell nyílttá tenni, ami a diskurzushoz alap lehet. Amíg sokan olyan nyelvet használnak, ami a bűnt és a bűntörténetet relativizálja – vagy ekként el sem ismeri –, addig az őszintének szánt kimondott szavak is hamisan csengenek, és mindig felidéznek valamely antiszemita dialektust.

A vita pontosan azért jött létre, mert sok évtizeden keresztül relativizálták vagy elfedték a bűntörténetet, s így egy olyan nyelv rögzült, amely antiszemita felhang nélkül alkalmatlan a történet elmondására. Ma a XX. századra vonatkozó „hivatalos” (akadémiai) történetírás egy része ezen a nyelven beszél tárgyáról, mert ez a nyelv vált megszokottá. Szerintem ezt a nyelvet és a mögötte lévő paradigmát lehet és kell megkérdőjelezni. Ha a megkérdőjelezés sikeres – s ennek már most is látom igen határozott jeleit –, akkor ezt a történetet a jövőben nem lehet úgy elmondani, mint eddig. De ez persze egy hosszabb távú intellektuális, sok vitával járó folyamat, amiből az is következhet – de csak következhet –, hogy nem „magyar történelemről”, hanem egy ideig „magyar történelmekről” fogunk beszélni. Az irodalomtörténészek egyébként sok vitában elérték ezt az intellektuális stádiumot, hiszen 2007-ben már nem magyar irodalomtörténetet, hanem „a magyar irodalom történeteit” prezentálták – amiből vagy lesz újra egységes irodalomtörténet, vagy nem. Mindenesetre ez az intellektuális stádium sem tárgyuknak, sem nekik, sem a magyar szellemi életnek nem árt, sőt kifejezetten használ.

Az elbeszélés, az interpretáció, a történet, a nyelv egységességének vagy látszólagos egységességének kívánalma csak diktatúrák nyilvános tudományos életében létezik – egyébként fikció. Éppen ezért korszerűtlen és életidegen, különösen akkor, ha az európai és a magyar szellemi tendenciák és kontextusok is másról szólnak.

Előbb tehát alaposan és sokszor össze kell veszni ahhoz, hogy majdan tiszta és tartós – egyetértésen vagy egyet nem értésen alapuló – béke születhessen.

Addig semmi sem fog minket összekötni, amíg pontosan nem tudjuk, hogy mi választ el.

Az első lépés a hosszú úton megtörtént.